

Magnateria w życiu religijnym Wilna w XVIII wieku

Wilno w XVIII wieku było wciąż miastem wielu religii i wielu kultur reprezentowanych przez narody słowiańskie i niesłowiańskie. Zgodnie z trendem końca epoki staropolskiej, dominującą pozycję w życiu religijnym posiadał Kościół rzymskokatolicki. Ów trend był swoistym eksponowaniem siły politycznej, kulturowej określonej grupy w społeczeństwie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. To właśnie uprzywilejowani Polacy i Kościół rzymskokatolicki postrzegani byli jako zagrażający mozaice religijnej i kulturowej Wilna i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednakże triumf kontrreformacji nie zniszczył tradycji miasta, którego siłą od najdawniejszych czasów było współtworzenie i współistnienie wielu religii i narodów¹.

Magnateria w Wilnie w XVIII wieku szczególnie wspierała rozwój życia religijnego Kościoła rzymskokatolickiego. Chęć zachowania wpływów politycznych i majątku spowodowała, że nawet wielcy protektorzy kalwinistów litewskich – Radziwiłłowie birżańscy², czy także sprzyjający kalwinistom Sapiehowie hojnie fundowali i zapraszali do swoich majątków zakony rzymskokatolickie. W Wil-

¹ Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne Wilno – miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015.

² Śmierć Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny w 1695 roku i przejęcie jej dóbr przez Radziwiłłów linii nieświeskiej, oddanych katolików, osłabiła także siłę kalwinistów litewskich pozostających już pod protektoratem głównie średniej szlachty ewangelickiej. Kalwiniści litewscy wręcz uzależnieni byli od patronatu wpływowej magnaterii, a szczególnie od ich radziwiłłowskich przedstawicieli linii birżańskiej. Na przykład kamienicę Konstantynowską, którą na zbór wileński w 1609 roku darował Krzysztof Radziwiłł, Michał Rajecki już jako katolik (syn Teofila Rajeckiego – ewangelika) przekazał jezuitom. H. Merczyng, *Wilno ewangelickie*, Wilno 1925, s. 8; Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 177–178.

nie dominowała magnateria, która wspierała rozwój instytucji i majątków Kościoła rzymskokatolickiego – kościołów, klasztorów, szkół, szpitali, bractw religijnych etc. Swoista dewocyjność końca epoki staropolskiej była także zasługą zaangażowania się w życie religijne przede wszystkim właśnie magnaterii w mieście. Wśród mieszkańców kamienic wielkich i pałaców dominowała magnateria, m.in. Michał Radziwiłł, Aleksander Pociąg, Antoni Tyzenhauz, Ludwik Michał Pac, Dominik Marcin Wołłowicz. Swoje majątki w centrum miasta wówczas mieli także Sapiehowie, Chreptowiczowie, Tyszkiewiczowie, Ogińscy, Massalscy, Chodkiewiczowie, których odbudowane po licznych w 1. poł. XVIII wieku pożarach pałace, kamienice czy dwory stały się wizytówką baroku wileńskiego, rokoka i neoklasycyzmu³.

Spośród rodzin magnackich największy majątek w Wilnie posiadał Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko”, na którego jurydyce wileńskiej m.in. znajdował się pałac Bogusławowski i pałac Januszowski. W kamienicach Radziwiłłów – według mapy ich jurydyki – mieszkali zakonnicy, tj. dominikanie, misjonarze, jezuita, jezuita nowicjusz, karmelici. W kamienicach Radziwiłłów mieszkał także ks. kanonik Jan Jastrzębski czy rodziny: Białozorowskich, Ciechanowieckich, Chomińskich. Tereny należące do Radziwiłłów dzierżażyły również władze miejskie. Kamienice u Radziwiłłów wynajmowali – poza katolikami – także wyznawcy innych wyznań, m.in. kalwiniści⁴. Obok Radziwiłłów przy głównych arteriach miasta miała swoje pałace, dwory i kamienice rodzina Chodkiewiczów. Ich pałac przy ul. Wielkiej pod nr 76 uważany był za najpiękniejszy w Wilnie⁵.

³ W XVIII wieku w Wilnie większość właścicieli pałaców, kamienic, dworów, dworców to przede wszystkim szlachta zarówno polska, jak i ruska oraz litewska, następnie rzemieślnicy cechowi i mieszcianie (to chrześcijanie, zarówno Polacy, Litwini, Niemcy i Rusini). Według spisu z 1795 roku stanowili oni ponad 80% wszystkich właścicieli – posesjonatów. Pozostali posesjonaci to przede wszystkim ziemiaństwo z województwa wileńskiego i trockiego, a także ze Żmudzi. Por.: U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 110; Spis z 1795 r. znajduje się w dwóch zespolach archiwalnych – Magistratu Wileńskiego i Izby Skarbowej w: Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas [dalej: LVIA], F. 515, op. 15, nr 1 (k. 1–44), nr 2 (k. 1–93), nr 3a (k. 1–218), nr 4 (k. 1–215), nr 5 (k. 1–62).

⁴ Mapa jurydyki Michała Kazimierza Radziwiłła por.: U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 80; *Mapa Jurydyki Wileńskiej Xięcia J. M. Michała Radziwiłła Wojewody Wileńskiego Hetmana W.W.X.L. z poł. XVIII w.*: Библиотека Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге (dalej: БАН) – Основная опись рукописи карт № 863; Центральный Государственный Исторический Архив БССР в Минске (dalej: ЦГИА), F. 694, op. 4, spr. 2239, k. 1–9 – *Inwentarz jurydyk wileńskich Radziwiłłów z 1759 roku*; tamże, spr. 5841 – *Jurydyki wileńskie Radziwiłłów – dokumenty na pałace, kamienice*.

⁵ Zasługą Jana Mikołaja Chodkiewicza (1738–1781) – starosty żmudzkiego i jego żony Ludwiki z Rzewuskich Chodkiewiczowej (1744–1816) było założenie w Młynowie archiwum rodowego, którego zbiory są przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie (dalej: AN) i niektóre

Chodkiewiczowie byli fundatorami m.in. kościoła p.w. św. Katarzyny, wzniesionego w latach 1619–1622 dla bernardynek (fundacji Jana Karola Chodkiewicza). W 1655 roku kościół spłonął i odbudowany został w 1703 roku z funduszy, które przekazał na ten cel kolejny magnat – Jan Feliks Pac. Kościół spłonął, również w 1737 roku i ostatecznie został w latach 40. XVIII wieku ponownie odbudowany z funduszy magnackich zgodnie z projektem Jana Krzysztofa Glaubitza⁶.

Jedną z najciekawszych fundacji rodziny magnackiej Paców był kościół w duchu dojrzałego baroku karmelitów bosych p.w. św. Teresy – fundacji Stefana Krzysztofa Paca – wybudowany w latach 1635–1650. Zdaniem Mariana Morelowskiego był on drugim dziełem (po kaplicy św. Kazimierza w Wilnie) Konstantyna Tencalli. Kościół powstał obok klasztoru karmelitów bosych sprowadzonych z Lublina w latach 1621–1624 przez Ignacego Dubowicza. Z kolei Michał Pocię ufundował w 1783 roku dobudowaną do kościoła karmelitów bosych kaplicę w stylu przejściowym od rokoka do klasycyzmu⁷.

Znaczącą rolę w rozwoju życia religijnego w Wilnie odegrał hetman wielki litewski i wojewoda wileński Kazimierz Jan Sapieha. Fundacja Sapiehy – ko-

dokumenty pochodzące z tych zasobów znajdują się w zbiorach rękopisów BCzart. Por.: *Sumariusz Dokumentów Dóbr Supraskich*, oprac. A. Mironowicz, Białystok 2009; *Sumariusz Dokumentów Dóbr Supraskich*, vol. II, oprac. A. Mironowicz, Białystok 2011. W tomie II znajdują się akta, przede wszystkim majątkowe dóbr, także tych wileńskich, należących do rodu Chodkiewiczów. Akta odnoszą się też do dóbr należących do rodzin spokrewnionych i skoligaconych z Chodkiewiczami, ale również dotyczące posiadłości innych rodzin magnackich na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziemiach ruskich Korony. BCzart., rkps 860, t. II. Por. także: *Inwentarz Pałacu Wileńskiego Jasnie Wielmożney Hrabini z Rzewuskich Ludwiki Chodkiewiczowey Generalney Xięstwa Zmudzkiego Starosciny, w Wilnie na Ulicy z Rynku Rybnego do Zamku idącej, naprzeciw Zamku Szklaney Ulicy cyrkułu pierwszego pod numerem 76, położenie mającego, z wyrażeniem wszelkich Inobiliów, y Sprzętów, w tymże Pałacu znajdujących się (...) Antoniemu Woyniewiczowi Burgrabiemu tegoż Pałacu Roku 1795 mę: Obra 16-go z opisaniem całego mieszkania sporządzony*. BCzart., rkps 861, t. I, k. 1–11. Por.: M. Baliński, *Demografia miasta Wilna*, Wilno 1835, s. 44–45; V. Levandauskas, *Chodkevičių rūmai*, w: *Vilniaus architektūra*, red. A. Jankevičienė, Vilnius 1985, s. 157–158.

⁶ V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos ahyvų*, Vilnius 2008, s. 507–509.

⁷ J.I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, Wilno 1840, s. 400; J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 185–188; V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios...*, s. 899. Pierwotnie kaplica, w której umieszczony był obraz Matki Boskiej, była drewniana. Kaplica ta wraz z całym wyposażeniem darowanym przez wojewodzinę mściławską Teresę Ogińską, spłonęła w pożarze w 1711 roku. Obraz ocalał i został tymczasowo przeniesiony do kościoła karmelitów bosych. W następnym roku wybudowano murowaną kaplicę, która była bardzo skromna. W latach 80. XVIII wieku wykonano dekorację sztukatorską i sprawiono nowy ołtarz w 1786 roku. M. Kałamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990, s. 47.

ściół dominikanów p.w. św. św. Jakuba i Filipa na przedmieściu Łukiszki⁸, dała początek budowlom sakralnym w stylu baroku wileńskiego. Udziałem Sapiehy było także sprowadzenie do Wilna do swoich posiadłości, na północ od pałacu na Antokolu, zakonu trynitarzy. Magnat tam właśnie w 1693 roku rozpoczął budowę kościoła p.w. Pana Jezusa, którą zakończył w 1717 roku. Wzniósł też zabudowania klasztorne, w których umieszczono kolegium zakonu. Zakon trynitarzy miał charakter misyjny i od 1726 roku prowadził szkołę parafialną. Wojewoda wileński i hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha był wówczas znany szczególnie z konfliktu z biskupem wileńskim Konstantym Kazimierzem Brzostowskim (1687–1722)⁹. Poróżnieni politycznie doprowadzili oni do rozłamu na stronników biskupa i hetmana. Zatarg powstał na tle obciążenia dóbr biskupich utrzymaniem chorągwi tatarskich osadzonych w tych włościach w 1692 roku. Hetman najechał dobra biskupie.

Za poparciem kapituły wileńskiej biskup wyklął hetmana, który drwił z kłątwy, każąc przy swoim pałacu na Antokolu bić z armat. Zdecydowana większość zgromadzeń zakonnych wileńskich, ufundowana bądź hojnie wspierana przez Sapiehów, tj. bernardyni, dominikanie, kanonicy regularni, stanęła po stronie hetmana¹⁰. Stronnicy duchowni hetmana nie odczytali kłątwy w kościołach

⁸ M. Morelowski, *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu*, Wilno 1938/1939, s. 93. Pierwotnie kościół był mały i drewniany, ulokowany na cmentarzu, a jego fundatorem był kasztelan smoleński Jerzy Litawor Chreptowicz w 1624 roku. Podczas najazdu moskiewskiego w 1655 roku kościół uległ pożarowi. W 1690 roku dominikanie rozpoczęli budowę nowego, murowanego kościoła w stylu barokowym. Kościół został ukończony w 1737 roku, jednakże w 1794 roku był zniszczony w wyniku oblężenia miasta i odrestaurowany w 1797 roku. Następnie był kilkakrotnie restaurowany. Fundatorem barokowej świątyni był Kazimierz Jan Sapieha. Budowla jest jednonawowa o szerokości 14 m, przykryta sklepieniem beczkowym, z wyraźnym prezbiterium i zaokrągloną apsydą. J. Kłos, *Wilno...*, s. 256–258.

⁹ Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 114–116.

¹⁰ Dominikanie wileńscy od Ducha Św. zawdzięczali Sapiehom oddanie im w zarząd i administrowanie Jerozolimki – Kalwarii Wileńskiej. Aleksander Sapieha w 1669 r. ukończył budowę kościoła p.w. Krzyża św. oraz kapliczek drewnianych i oddał je w ręce dominikanów. Biskup Mikołaj Stefan Pac odebrał Kalwarię dominikanom wileńskim i powierzył ją dominikanom obserwantom przybyłym z Warszawy. Sprawa zwrócenia Kalwarii dominikanom wileńskim trwała długo, a obserwanci znaleźli szczególnie gorącego ich stronnika w osobie biskupa Brzostowskiego. Obserwanci nie mieszały się w konflikt z Sapiehą. Za tę postawę nagroził ich oddając parafię w Werkach oraz nadając z dóbr kapitulnych folwark Medyny i wieś Liczyny. Starszyzna zakonna i generałowie z Rzymu poparli obserwantów, jednakże ostatecznie generał zakonu o. Antoni Bremond 5 IV 1755 r. nakazał oddać Kalwarię dominikanom wileńskim. Dominikanie od Ducha Św. pozwali dominikanów obserwantów do nuncjatury i definitywnie wygrali sprawę 28 VIII 1755 roku. Przeor o. Faustyn Boczkowski doprowadził do postawienia murowanego kościoła i klasztoru oraz

wileńskich, za co biskup nie dopuścił ich do udziału w procesjach krzyżowych w 1694 roku i ostatecznie zamknął ich kościoły, a teologów uwięził. Procesje krzyżowe tego roku przeszły zmienioną trasą – nie tradycyjną z kościoła katedralnego do kościoła św. Jana, Ducha Św. i bernardynów, lecz trasą z katedry wileńskiej do kościoła Trójcy Św., franciszkańskiego kościoła św. Katarzyny¹¹. Po stronie hetmana wówczas stanęli również jezuici wileńscy oraz prymas Michał Stefan Radziejowski wspierany finansowo przez Sapiehów¹². Po stronie hetmana opowiedziała się też liczna szlachta. Zgromadzenia zakonne wspierając Sapiehę napisały wiele skarg na biskupa do prowincjałów zgromadzeń zakonnych, prymasa i samego papieża Innocentego XII.

Sapiehowie także sprowadzili do Wilna pijarów w celu przełamania monopolu jezuickiego na szkolnictwo w WKL. Sprowadzeni do Wilna 20 czerwca 1729 roku pijarzy (Zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych) odegrali ważną rolę w zakresie kształtowania duchowości katolickiej i wychowania w kulturze polskiej oraz wyrabiania postaw patriotycznych. Otrzymali oni liczne nadania od starosty mereckiego Antoniego Kazimierza Sapiehy i jego żony Racheli z Wykowskich, m.in. pałac Połubińskich, zwany później Sapieżyńskim oraz: „przez oddanie y zapisanie 2,400 Rubli na sześciu ubogiej szlachty edukować się u nich mających (...) z późniejszym nadaniem wszelkim y Folwarkiem Soboliszek zwanym w Roku 1775 apriela 11 dnia przez Konstytucyą za Nayiasniejszego Stanisława Augusta króla niegdyś Polskiego Seymem Warszawskim umocniony został”¹³.

Warto podkreślić, że rodziny magnackie wspierały i fundowały w Wilnie klasztory męskie i żeńskie szczególnie te, które odgrywały ważne miejsce w procesie kształcenia i wychowania młodzieży męskiej i żeńskiej w mieście. Istotną rolę odegrały wizytki, jako wychowawczynie dziewcząt w duchu nawiązującego do św. Teresy z Avila „pobożnego humanizmu”¹⁴. Ponadto najbardziej

20 murowanych kapliczek, na które to inwestycje wsparcie finansowe w wysokości 2 472 czerwonych zł otrzymał od skarbnika oszmiańskiego Michała Piotrowskiego i jego żony Krystyny z Kubickich. Por.: J.M. Giżycki [Wołyniak], *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. I, Kraków, 1917, s. 237–241, 243; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 115.

¹¹ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno 1908, s. 177.

¹² Por.: R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005.

¹³ Vilniaus Universiteto Biblioteka [dalej: VUB], F. 4-A 2428, k. 25–26 – „Opisanie klasztoru XX. Pijarów Wileńskich na ulicy Dominikańskiej położonego wyszczególnieniem wszystkich do niego przynależności z Roku 1804”; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 124.

¹⁴ Por.: S. Litak, *Francuski nurt w wychowaniu i szkolnictwie w XVII i XVIII w.*, w: *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszek septuagenario dedicata*, Poznań 1998, s. 139–148.

rozwijające się szarytki (Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Świętego Wincen-
tego à Paulo) czy też mariawitki (Zgromadzenie Sióstr Życia Maryi) rozwijały
swoją działalność edukacyjną, charytatywną bądź misyjną w ścisłej współpracy
z zakonami kleryków regularnych, tj. jezuitami, pijarami, misjonarzami, bo-
nifratrami, księżmi komunistami. Zakony żeńskie: bernardynki, dominikanki,
karmelitki bose były także bezpośrednio podległe konkretnym typom zakonów
męskich, tj. mendykantom – zakonom zebrzącym (dominikanom, bernardy-
nom, karmelitom bosym, franciszkanom, karmelitom trzewiczkowym, augu-
stianom eremitom). Jerzy Kłoczowski podkreśla, że działalność tego typu zako-
nów żeńskich nastawiona była na apostołat „słowem i przykładem” szczególnie
w miastach, w których celowo lokowały swoje siedziby¹⁵.

Szarytki, zwane też Siostrami Miłosierdzia bądź Pannami Miłosierdzia
(Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia Świętego Wincen-
tego à Paulo), w Wilnie orga-
nizacyjnie ściśle związane były z misjonarzami. Przybyły do Wilna prawdo-
podobnie w 1704 roku. W 1744 roku hojnie je uposażył biskup smoleński Bogu-
sław Gosiewski, ofiarując swój pałac, liczne budynki i duży plac na ul. Sawicz.
Szarytki posiadały dwie lokacje w mieście, właśnie przy misjonarzach za Bra-
mą Subocz oraz na ul. Sawicz. W obu miejscach prowadziły szpitale, uznawane
wówczas za najlepiej zorganizowane w całym mieście. W Szpitalu Dzieciątka
Jezus za Bramą Subocz leczono głównie sieroty, które otrzymywały opiekę me-
dyczną, ale też wyposażano je w umiejętność czytania i pisania, a także uczono
różnego rzemiosła¹⁶. Szpital powstał w 1787 roku z inicjatywy superiora misjo-
narzy Andrzeja Pohla i fundacji Jadwigi Teresy z Załuskich Ogińskiej, i na części
gruntów misjonarzy. Był to jedyny w mieście tak specjalistyczny dom dla sierot,
a także opuszczonych niemowląt, którego w pełni wzniesione budowle dopiero
w 1791 roku przekazano na potrzeby sierot.

W sąsiedztwie wizytek, a jeszcze bliżej wymienionej jurydyki, na posesji
w dawnym pałacu Sanguszków istniał klasztor misjonarzy (misjonarze, lazary-

¹⁵ J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, t. 1: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1972, s. 21.

¹⁶ Według danych z 1795 r. przełożonej Elżbiety Filauzerówny (45 lat) wraz z nią było 7 sióstr: Joanna Richterówna (38), Zuzanna Borowska (39), Marcjanna Połońska (29), Anna Perzynówna (36), Antonina Boherowska (27), Wincenta Leonowiczówna (27). Wśród sierot w szpitalu było 42 chłopców i 83 dziewczęta. Większość dzieci posiadała nazwiska, jednakże jest adnotacja, że nie pamiętają ojca bądź rodziców. W przypadku niemowląt mają one tylko imiona. Było 6 osób służby (kilku parobków, kucharz, piekarz), 13 mamek i nianiek – głównie były to szlachcianki, ale też mieszczańki. LVIA, F. 515, op. 15, nr 5, k. 33–42; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 126.

ści, Zgromadzenie Księży Misjonarzy Świętego Wincentego à Paulo Congregatio Missionis), dla którego w 1695 roku Jan Teofil Plater ufundował jeden z najokazalszych kościołów baroku wileńskiego – kościół p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego¹⁷.

Magnateria w Wilnie wspierała rozwój klasztorów w ich działalności charytatywnej, duchowej, edukacyjnej, instytucjonalnej. Większość zgromadzeń zakonnych była sprowadzona do Wilna przez magnaterię i ulokowana w ich dobrach. Miasto wzbogaciło się wówczas o trynitarzy, misjonarzy, pijarów, księży komunistów, rochitów, dominikanki, wizytki, mariawitki, szarytki. Do czasu powołania Komisji Edukacji Narodowej zakony stanowiły podstawę systemu edukacyjnego¹⁸.

Oczywiście najbardziej do Wilna przyciągała Akademia Wileńska, która, obdarowywana hojnymi darami przez magnatów, wzbogaciła swój majątek o bogaty księgozbiór, doskonałą drukarnię, nowe wydziały i laboratoria szczególnie w drugiej połowie XVIII wieku¹⁹.

Magnateria także czuwała nad życiem religijnym innych religii i wyznań. Chociażby odbudowywana po pożarach cerkiew p.w. Ducha Św. – jedyna prawosławna świątynia w mieście – nie mogła być okazalsza od kościołów rzymskokatolickich. W 1751 roku, kiedy odbudowywano kopułę i wieże w fasadzie cerkwi oraz osobno usytuowaną dzwonnice, biskup wileński Michał Zienko-

¹⁷ Misjonarzy sprowadził do Wilna biskup Aleksander Kotowicz w 1685 r. na prośbę kapituły wileńskiej w celu objęcia seminarium diecezjalnego, dotychczas prowadzonego przez jezuitów, którym kapituła odebrała zarząd w 1652 r. po niewłaściwym traktowaniu kleryków. Do czasu sprowadzenia misjonarzy kapituła sprawowała zarząd nad seminarium i zakazała seminarium utrzymywania kontaktów zarówno z jezuitami, jak i z seminarium papieskim, w którym jezuita sprawowali zarząd. Do Rzeczypospolitej misjonarzy sprowadziła w 1651 r. królowa Maria Ludwika Gonzaga. Głównym celem misjonarzy było kształcenie kleru diecezjalnego i prowadzenie misji wśród społeczeństwa, a także prowadzenie szpitali, domów dla podrzutków. Według danych z 1795 r., sporządzonych przez ówczesnego ks. superiora Andrzeja Pohla, w zgromadzeniu wraz z nim było 16 kapłanów, 17 kleryków, 7 braciszków. Dzieci z ubogich rodzin uczących się i posługujących w klasztorze było sześcioro. Ponadto było 6 osób służby kościelnej i 33 osoby mieszkające przy klasztorze. LVIA, F. 515, op. 15, nr 5, k. 47–47v. Por.: J.M. Giżycki [Wołyniak], *Seminarium diecezjalne pod zarządkiem Księży Misjonarzy*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego à Paulo”, 1913, t. 19; idem, *Księża Misjonarze w Wilnie*, Kraków 1916; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 121.

¹⁸ Por.: D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991.

¹⁹ Por. L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. III: *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655–1730*, Rzym 1987; t. IV: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990.

wicz w piśmie do kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Jana Fryderyka Sapiehy (1735–1752), przypominał o obowiązujących uzgodnieniach, aby budowle mniejszości wyznaniowych nie przewyższały swoimi dzwoniczami czy kopułami innych budowli miasta i nie były zbyt wytworne²⁰. Jednakże nie było mowy zaś o stylistyce budowli, tak jak to miało miejsce w XVII wieku.

W dobrach prywatnych u Sapiehy, czy w jurydyce biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego w przykahałkach, podległych kahałowi wileńskiemu, mieszkali Żydzi. Właśnie w XVIII-wiecznym Wilnie można było zaobserwować przejawy kryzysu gminy. Konflikt w gminie wileńskich Żydów został wykorzystany przez magnaterię do swoich rozgrywek politycznych. Skłóconych Żydów do swoich posiadłości na Antokolu zaprosił i Sapieha, i biskup Massalski. W 1744 roku gmina wileńska, nie mogąc utrzymać w posłuszeństwie Żydów mieszkających na Antokolu w jurydyce Sapiehy, zmuszona została do zawięzania porozumienia, które nadawało przykahałkowi antokolskiemu szeroką autonomię wewnętrzną²¹.

Żydzi mieszkający w jurydyce biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego szczególnie skarżyli się na chazakę – podatek od dochodu z własnego majątku czy ze sprzedaży własności prywatnej. Biskup Massalski wspierał rabina i jego stronników, z kolei kahał wileński miał obrońcę w osobie ówczesnego wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła, przeciwnika biskupa. Konflikt w gminie wileńskiej odsłonił tym samym walkę w kręgach magnaterii polskiej podzielonej na konserwatystów reprezentowanych przez Radziwiłła i dążących do zmian w duchu oświeceniowym reformatorów na czele z biskupem Massalskim. W 1785 roku biskup Massalski schronił Żydów wraz z rabinem przed kahałem i wojewodą w swojej jurydyce na Antokolu. Radziwiłł natomiast powołał trybunał żydowski w swoich posiadłościach w Mirze. Tam też sąd rabinacki w sprawach religijnych orzekł przeciw wobec rabina, a Radziwiłł osądził rabina w pozostałych stawianych mu zarzutach, ostatecznie zatwierdził wyrok trybunału i odwołał rabina ze stanowiska. Kahał wileński powołał na nowego rabina Abbę ben Zeew Wolfa. Po długotrwałym konflikcie kahał wileński postanowił nie wybierać już nigdy rabina gminy wileńskiej. Postanowienie to podkreślono symbolicznie, kładąc wielki kamień na fotelu rabina w Wielkiej Synagodze w Wilnie. Była to jedyna zmiana, jaka dokonała się w administracji kahału wileńskiego.

²⁰ Г. Шлевис, *Православные святыни Вильнюса. Страницы истории*, Вильнюс 2003, с. 14; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 230.

²¹ С. Бершадский, *Литовские евреи. История их юридического и общественно положения в Литве от Витовта до люблинской унии, 1388–1569*, Санкт-Петербург 1883, с. 27–28; Szerz. por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 198–201.

Spółeczność żydowska również została tutaj wykorzystana w konflikcie do walki pomiędzy przeciwnikami politycznymi w Rzeczypospolitej. Nigdy wcześniej żaden biskup wileński nie był tak mocno zaangażowany w problemy i dobre relacje ze społecznością żydowską w XVIII wieku jak biskup Massalski. Postanowienia synodu diecezjalnego zarówno za biskupa Konstantego Brzostowskiego, jak i biskupa Michała Zienkowicza, w stosunku do Żydów miały charakter wręcz nietolerancyjny. Chrześcijanom zabraniano nawet jedzenia potraw żydowskich, a szczególnie żydowskiego kugla²². Biskup Massalski również zareagował na ostre protesty Żydów gminy wileńskiej, na działalność misyjną sióstr mariawitek zmierzającą do nawracania Żydówek i opieki nad neofitkami. Decyzją konsystorza wileńskiego w 1772/1773 roku klasztor skasowano. Biskup Massalski ogłosił także list pasterski, w którym nakazywał niestosowanie takich praktyk, gdyż porywanie dzieci i ich chrzczenie powoduje zły odbiór Kościoła katolickiego, działa na jego szkodę²³. Jednakże za zgodą biskupa Massalskiego mariawitki w 1788 roku ponownie wznowiły działalność. Bywało, że dziewczynki żydowskie nadal były przez mariawitki porywane i chrzczone. Taka działalność miała mocne wsparcie w Stolicy Apostolskiej, bowiem papież Benedykt XIV w bulli *Postremo mense* z 1747 roku dzieciom powyżej siódmego roku życia nadawał prawo do zmiany religii. Podstawą tej bulli była decyzja Kongregacji Soboru z 1639 roku w związku z „pewną sprawą w Wilnie”²⁴.

²² J. Goldberg, *Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” Neue Folge, 1974, vol. 22, p. 254; Kugel (jidysz: קוגל *kugl* lub לעגול) – typ potraw tradycyjnej kuchni żydowskiej łączących wiele składników w formie zapiekanki, składniki mogą być rozmaite, a jedynym niezmiennym są jajka. Kugle dzieli się na słodkie i pikantne. Mogą być dodatkiem do dania głównego lub deserem.

²³ K. Lewalski, *Szkic do dziejów misji chrześcijańskich wśród Żydów na ziemiach polskich w XVIII–XX wieku*, „Studia Historyczne” 1993, z. 2, s. 185; J. Goldberg, *Ha-mumarim be-mamlechet Polin-Lita*, Jerozolima 1985, p. 38. W takim samym tonie wydał oświadczenie w 1785 r. prymas Michał Poniatowski. Y. Kalik, *Ha-kenesija ha-katolik we-ha-jehudim be-mamlechet Polin-Lita ba-me’ot ha-17-18* (rozprawa doktorska), Hebrew University 1998, p. 102–105.

²⁴ *Magnum Bullarium Romanum a Beato Leone Magno Usque ad S.D.N. Benedictum XIV...*, ed. L. Cherubini, A. M. Cherubini, A. Auda, vol. XVII, Luxemburgi 1753, p. 123; A. Michałowska-Mycielska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014, s. 186. Jednakże encyklika papieża Benedykta XIV (1740–1758) *A Quo Primum* z 14 czerwca 1751 r. ukazuje jak bardzo stosunki Kościoła katolickiego z Żydami były złożone. Papież wykazuje dość ambiwalentny stosunek do kwestii wypędzania Żydów i domaga się przestrzegania ustaw synodalnych, lekceważonych zazwyczaj w sprawie relacji z Żydami. Benedictus XIV, *Epistola encyclica ad Primate[m], Archiepiscopos et Episcopos Regni Poloniae. De his, quibus habitant Christiani*, w: *Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV Bullarium*, Venetiae 1778, t. 3, p. 175–177 – por.: przedruk G. Pikulski, *Złość żydowska przeciwko Bogu*

Poza stałym wsparciem finansowym magnateria w mieście była czynnym celebrantem świąt wynikających z kalendarza liturgicznego Kościoła rzymskokatolickiego. Ponadto, poczynając od ceremonii zaślubin, poprzez ceremonie chrztu a kończąc na pogrzebach, rodziny magnackie dawały świadectwo przynależności do Kościoła. Uczestnictwo w ceremoniach religijnych o charakterze znacznie szerszym, m.in. w ingresach na biskupstwo wileńskie, kanonię wileńską, aktach introdukcji ciał świętych w Wilnie, stanowiło bardzo ważny element życia religijnego rodzin magnackich.

Rozbudowana ceremonialność barokowa w Kościele katolickim i upodabniającym się do niego Kościele unickim, poprzez wystrój, dość znaczną liczbę procesji, celebrowanie w kościołach także różnych uroczystości państwowych, imienin króla, jubileuszy króla, inauguracje chociażby prac Trybunału Głównego Litewskiego czy zaprzysiężenie uroczyste nowych władz miasta powodowała, że przede wszystkim w mieście najbardziej widoczne były ceremonie religijne w świątyniach katolickich. Fundatorzy, zasłużeni magnaci, posiadali własne ławki kolatorskie w kościołach. Ta hierarchiczność z wnętrza sacrum była przenoszona na zewnątrz i eksponowana w różnych procesjach, gdzie postępowali w jak najlepszym porządku dostojnicy duchowni, następnie magnaci, dalej szlachta a na końcu cały tłum wiernych²⁵.

Katedra wileńska była wyjątkowym miejscem dla większości powyższych uroczystości. Wpływowi magnaci zasłużeni dla Kościoła rzymskokatolickiego starali się otrzymać sakrament małżeństwa właśnie w katedrze. Wydarzenie to z reguły trwało kilka dni, i nabożeństwa w intencji przyszłych małżonków odbywały się w różnych kościołach wileńskich, dzień przed samym aktem zaślubin. Cała obrzędowość związana ze ślubem i weselem nabrała charakteru widowiska teatralnego. Do tego należy dodać całą interesującą obrzędowość związaną z konkurami, zaręczynami oraz z przygotowaniem do ślubu²⁶.

y bliźniemu Prawdzie y Sumieniu na obiasnienie Talmudystów. Na dowód ich zaślepienia, y Religii dalekiej od prawa Boskiego przez Moyżesza danego. Rozdzielona na trzy części opisana, Lwów 1758, s. 460–471.

²⁵ U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 246–247.

²⁶ J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, wyd. 3, t. II, Warszawa 1976, s. 79–80. Zaręczyny u wszystkich chrześcijan musiały odbyć się za aprobatą zainteresowanych rodzin, gdyż to w ich interesie było zabezpieczenie swoich majątków, bowiem małżeństwa w czasach staropolskich zawierane były przede wszystkim z perspektywy ekonomicznej. E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001, s. 44; Por. Z. Gloger, *Obchody weselne przez Pruskiego*, cz. 1, Kraków 1969; Z. Kucho-wicz, *Z dziejów obyczajów polskich: w wiekach XVII i pierwszej połowie XVIII w.*, Warszawa 1957; idem, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1977.

Na łamach prasy z tego okresu mamy odnotowany każdy ważny ślub celebrowany w kościołach w Wilnie. M.in. księżna Helena Wiktoria Ogińska poślubiła Jana Nikodema Łopacińskiego (1747–1810), starostę mściławskiego, w dniu 30 sierpnia 1770 roku w katedrze wileńskiej. Ślubu udzielił biskup Michał Chomiński sufragan żmudzki w asyście licznie zgromadzonego duchowieństwa oraz przy udziale wszystkich najważniejszych osób wówczas znajdujących się w Wilnie²⁷. W przeddzień odbyła się „solenna benedykcja przed Aktem Zaślubin dawana JW. Jmci. Panu Łopacińskiemu [...] i Ogińskiej”²⁸, odprawiona przez biskupa Michała Chomińskiego w kaplicy Bożego Ciała przy kościele św. św. Jana Chrzciciela i Jan Ewangelisty w obecności rodzin Łopacińskich i Ogińskich oraz licznych gości m.in. Paców, Radziwiłłów.

„Gazety Wileńskie” donosiły także o ślubach celebrowanych w innych kościołach Wilna. Jednakże bardzo popularny był wśród młodych ludzi właśnie kościół akademicki św. św. Janów. Dnia 11 września 1768 roku sakrament małżeństwa otrzymali w nim Tadeusz Ślizień pisarz ziemski z Teresą Abramowiczówną starościaną starodubowską. Wśród gości obecni byli Tyszkiewiczowie, Brzostowscy, Radziwiłłowie i liczni przedstawiciele Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy po ceremoniach kościelnych udali się do pałacu na wystawną kolację i bal²⁹. Wszystkie śluby wilanian były wcześniej zapowiadane w świątyniach, u chrześcijan były to trzykrotne odczytywane zapowiedzi, które nie zawsze były przestrzegane.

Zarówno chrzty w Kościele katolickim, jak i pogrzeby, były także opisywane na łamach prasy wileńskiej, szczególnie te wystawne. W „przeszłą Niedzielę solenne odprawiły się tu chrzciny Jmci Pana Połubińskiego Stolnikowicza Słonimskiego, narodzonego dnia 28 przeszłego miesiąca, któremu nadane są imiona Kazimierz Dominik. Sakrament ten administrował Jmć Xiądz Zienkowicz Sekretarz Litew. Kumortami zaś byli Jmć Pan Łopaciński Pisarz Wielki Litew. Marszałek Trybunału Gł. W.X. Litew. Z Jeymć Panią Tyszkiewiczową Wojewodziną Smoleńską, Jmć Pan Bouffał Łowczy Nadworny Litew. Z Jeymć Panią Łopacińską Pisarzową Wielką Litew. Jmć Pan Bilewicz Ciwun Wieszwiań z Jeymć Panią Fitingosową Generalową, w przytomności wielu innych dystyngowanych Dam i Panów, dla których Jmć Połubiński Stolnik Słonimski Sędzia Gł. Trybunału wspomniał dał obiad”³⁰.

²⁷ „Gazety Wileńskie” 1770, nr. XXXV, sobota 1 września; Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 257–258.

²⁸ Tamże.

²⁹ „Gazety Wileńskie” 1768, nr. XXXVIII, sobota dnia 17 września.

³⁰ „Gazety Wileńskie” 1777, nr. XI, sobota dnia 15 marca; Wśród mieszczan wileńskich przeważała tendencja do wyboru od jednej do dwóch par kumotrów, a wśród zamożnej magnaterii

Najbardziej teatralne było celebrowanie śmierci. Życie ziemskie było oczekiwaniem, pielgrzymką na spotkanie z Bogiem po odejściu ze świata doczesnego³¹. Dzwony wileńskich kościołów oznajmiały wielokrotnie odejście najznakomitszych wilnian, ale i zacnych osób w państwie, jako szczęśliwy moment dla tych, którzy już udali się na spotkanie i zjednoczenie z Synem Bożym. Bicie w dzwony zwoływało wiernych na liturgię. Dzwony miały również pogrążyć wiernych w żalu, zadumie i w podzięce za ich wkład w dobro wspólnoty religijnej czy państwowej. Katechizm w Kościele rzymskokatolickim zalecał, aby przed odejściem wierni wyspowiadali się, pomodlili, przyjęli wiatyk i ostatecznie namaszczenie. Mikołaj Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” w czasie choroby i w oczekiwaniu na przejście do lepszego świata bardzo aktywnie uczestniczył w życiu liturgicznym, przyjmował sakramenty, spowiadał się³². Większość świadomych swej śmierci spisywała testamenty, w których wydawali dyspozycje także dotyczące pogrzebu i modlitw za duszę.

Osiemnastowieczne *teatrum* śmierci wymagało zapisania w testamentach szczegółowych dyspozycji finansowych. U rodzin magnackich było to przedsięwzięcie kosztowne. Najczęściej dokonywano zapisów na klasztor, monaster, przy którym testator miał być pochowany, a także na świątynie, w której odbywały się nabożeństwa za duszę testatora. Ponadto przeznaczano określone sumy na dzwone w kościołach i egzekwie. Szczególnie uroczyście, przez kilkanaście dni celebrowano śmierć ważnych osób dla Kościoła, nie tylko hierarchów (najczęściej wywodzących się rodzin magnackich), zakonników, ale osób świeckich, szczególnie pochodzących właśnie z rodzin magnackich. Pogrzeb Elżbiety

bądź szlachty nawet do czterech par kumotrów. W Wilnie 11 maja 1732 r. w sakramencie chrztu Aleksandra Michała Sapiehy brało udział czternastu kumotrów. „Kurier Polski” 1732, nr 121, Wilno 11 V 1732; Natomiast ochrzczona 11 października 1732 r. w zborze ewangelickim w Wilnie Zofia – córka Samuela i Heleny Konarskich miała dwie pary kumotrów, jednym z nich był ksiądz Krzysztof Mysłowski kaznodzieja wileński. Metryka Zboru Wileńskiego do wpisywania chrztów, komunii, ślubów, pogrzebów sporządzona 1725–1760, LVIA, F. 606, op. 1, nr 104, k. 2; W zborze nie zawsze była parzysta liczba kumotrów, chociażby 10 października 1741 r. w chrzcie Joanny – córki Jerzego Konarskiego i Ludwiki z Podleckich Konarskiej uczestniczyło trzech kumotrów. Tamże, k. 3; Szerz. por. B. Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014, s. 129–135.

³¹ M. Ruciecki, *Obraz śmierci w katechezie Kościoła Katolickiego w XVI–XVIII w.*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 292; Por. B. Rok, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995; idem, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991.

³² Diariusz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”, AGAD, AR dz. VI, rkp. II-80, k.1403, 1409, 1420, 1442, 1445, 1447.

z Ogińskich Puzyniny kasztelanowej mściławskiej „odprawił się w tutejszym Akademickim S. Jana Kościele: [...] przy solennych przez Kilka dni Exekwiach [...] Dnia 13. Tego miesiąca (stycznia 1768 roku – U.P.) przyprowadzone do Miasta ciało złożono w Kościele Święto-Kazimierzowskim Soc: Jesu wielkiemi tey Pani dobrodzieystwy, a mianowicie wybudowaniem ogromney i piękney kopuły zaszczyconym. Tam nazajutrz (d. 14) dał się widzieć wspaniały katafalk, wielką liczbę jarzących świec i lamp oliwnych iluminowany, a różnymi symbolami i napisami tak do herbowey Bramy, iako też do świątobliwego życia stosownemi, ozdobiony: na którym lokowane było ciało w trumnie aksamitem i srebrnym galonem z fręzlą masyfową obitey [...] Exekwie zaczęte o godzinie piątey z rana, trwały aż do południa, przy Wigiliach i licznych Mszach tak czytanych, iako też spiewanych. Wieczorem zaś za zgromadzeniem się do tegoż Kościoła w wielkiej liczbie Duchowieństwa Świeckiego, i Zakonnego, oraz niezliczonego ludu: Jmć Xiądz Bukaty Soc. JEZU Ordynaryiny u S. Kazimierza Kaznodzieja wyborne miał kazanie [...] po którym zaczął się solenny ciała Kondukt do Kościoła Akademickiego prowadzący przez Jmci Xiędza Zienkowicza Suffragana Wileńskiego [...] w Processyi z zapalonymi jarzącymi świecami idących [...] Dziś (d.16) Odprawiają się tak iako dni przeszłych Exekwie, lecz bez żadnych ozdób i apparenicy: katafalk wspaniały na proste mary, truna bogata na drewnianą i pospolitym ludziom zwyczajną, wielość światel na 6 świec zamieniły się, a to mocą Testamentu, w którym ś.p. Jeymość Pani Kasztelanowa grześć się każe zwyczajem prostym i nie wysokiey Rodowitości ale Chrześciańskiej skromności i pokorze przyzwoitym”³³. Po kazaniach 16 stycznia akademicy rozdawali zgromadzonym w ich kościele żałobne wiersze³⁴.

Przez kilkanaście dni po różnych kościołach Wilna odprawiano egzekwie za zmarłego hetmana Michała Massalskiego kasztelana wileńskiego „wielkiego w tey Rzeczypospolitey Męża [...] z Naywyższych Xiążąt Ruskich [...] Kawalera Orderu Orła Białego, który dnia 11. Tego Miesiąca (lutego 1768 roku – U.P.) w Dobrach swoich w Powiecie Grodzieńskim z tym się pożegnał światem”³⁵. Dzwony świątyn wileńskich oznajmiały odejście przez kilka dni, a szczególnie u misjonarzy wileńskich odprawiano solenny obchód żałobny, bowiem Michał Massalski był fundatorem ich klasztoru w swoich dobrach w powiecie grodzieńskim³⁶.

³³ „Gazety Wileńskie” 1768, nr. III, sobota dnia 16 stycznia.

³⁴ „Gazety Wileńskie” 1768, nr. IV, sobota dnia 23 stycznia.

³⁵ „Gazety Wileńskie” 1768, nr. IX, sobota dnia 27 lutego.

³⁶ „Gazety Wileńskie” 1768, nr. XI, sobota dnia 5 marca – tutaj jest zamieszczony obszerny życiorys zmarłego.

Dzwony kościołów wileńskich oznajmiały także odejście Marcjana Litawora Chreptowicza starosty werbelskiego, który po długiej chorobie pożegnał się ze światem 16 kwietnia 1766 roku. Egzekwie odprawiono w kościele akademickim³⁷. Wilnianie kilka dni żegnali biciem w dzwony kościołów wileńskich również śmierć hetmana Jana Klemensa Branickiego, który zmarł 9 października 1771 roku w Białymstoku: „zmarłego po 11 w nocy w wieku 83 lat [...] uroczystości w Farze Białostockiej [...] podług zaś ostatniej woli do Grobu Przodków iego w Krakowie w Kościele Jezuickim Świętego Piotra przeniesione być ma”³⁸.

W Wilnie bardzo uroczysto celebrowano uroczystości pogrzebowe biskupów wileńskich: sufragana wileńskiego Jerzego Kazimierza Ancuty (1650–1737); sufragana wileńskiego Bogusława Gosiewskiego (1660 (?)–1744); koadiutora wileńskiego Józefa Stanisława Sapięhy (1708–1754); biskupa diecezji wileńskiej Michała Jana Zienkowicza (1670–1762); sufragana wileńskiego Antoniego Józefa Żółkowskiego (1686–1763). „Exportacje” ciał biskupów najczęściej organizowano wieczorem w dwóch kościołach wileńskich: p.w. św. Kazimierza i p.w. Józefa i Nikodema. W kościele jezuitów wystawiano zwłoki biskupów sufraganów wileńskich i koadiutorów, natomiast „exportacja” ciał biskupów diecezjalnych miała miejsce w kościele na przedmieściu p.w. Józefa i Nikodema. W konduktach żałobnych udział brali wszyscy wilnianie. Uroczystości generalne związane z pogrzebem biskupów przebiegały w katedrze wileńskiej. Miały nadzwyczaj podniosły przebieg, pomimo, że biskupi w swoich testamentach prosili o skromne ceremonie, jak chociażby biskup Michał Zienkowicz: „bez żadney Apparencyi, tylo aby najwięcey Mszy Świętych było”³⁹. Dawna, barokowa *pompa funebris* skończyła się jednak na przełomie XVIII–XIX wieku, choć jeszcze jej formy pojawiały się w początkach stulecia, np. podczas egzekwii za zmarłego papieża Piusa VII w 1823 roku w katedrze wileńskiej.

Magnateria w XVIII wieku w Wilnie, biorąc aktywny udział w życiu religijnym, głównie wspierała materialnie Kościół rzymskokatolicki. Ponadto, biorąc udział w rozbudowanej barokowej obrzędowości przy okazji ślubów, chrztów, pogrzebów, ingresów biskupich czy z okazji aniwersarzu św. Kazimierza etc., kształtowała obraz miasta zdominowanego przez świątynie rzymskokatolic-

³⁷ „Gazety Wileńskie” 1766, nr. XVI, sobota dnia 19 kwietnia.

³⁸ „Gazety Wileńskie” 1771, nr. XVIII, sobota dnia 25 października; „Gazety Wileńskie” 1771, nr. XLIV sobota dnia 2 listopada; U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 262.

³⁹ Testament biskupa wileńskiego Michała Zienkowicza, Werki 18 V 1761, Lietuvos Mokslo Akademijos Biblioteka [dalej: LMAB], F. 43, rkp. 26750, k. 3; *Описание рукописнаго отделения Виленской Публичной Библиотеки Вильна*, т. II, Вильна 1897, с. 135 (testament biskupa Zienkowicza). Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 263–264.

kie, klasztory i religijność katolicką obecną bardzo mocno w przestrzeni miejskiej. Chociażby na stałe w krajobraz Wilna wpisały się w XVIII wieku procesje z okazji aniwersarzu św. Kazimierza, które obchodzono 4 marca. Procesje z okazji tego święta trwały kilka dni, a docelowym ich miejscem była kaplica św. Kazimierza, w której ołtarzu znajdowała się srebrna trumna (z 1704 r. w miejsce pierwotnej) z relikwiami św. Kazimierza w katedrze wileńskiej. Procesje każdego dnia wychodziły z innego klasztoru, w których czynny udział brali przedstawiciele rodów magnackich. Wydarzeniem uroczystym, któremu towarzyszyła także procesja z katedry do kościoła wizytek p.w. Serca Jezusowego na przedmieściu Rossa, była introdukcja św. św. Męczenników Adaukta i Wiktorii w maju 1781 roku, na które to uroczystości Helena Wiktorja księżna Ogińska (1752–1788, starościna dorsunska) dostarczyła funduszy⁴⁰.

Liczne fundacje kościołów, różnego typu wsparcie materialne m.in. zapisy w testamentach na cele religijne, sprowadzenie wielu zakonów, szczególnie żeńskich do Wilna (znacząca była liczba zakonnic wysoko urodzonych), stanowiło jeden z ważniejszych dowodów na bardzo duży wkład rodzin magnackich w życie religijne miasta w XVIII wieku. Zasługą rodzin magnackich było też znaczące eksponowanie swojej pobożności w przestrzeni miejskiej, poprzez uczestnictwo w szeregu uroczystościach wynikających z kalendarza liturgicznego czy też uroczystościach okazjonalnych, jubileuszowych odbywających się w kościołach i na ulicach Wilna. Udział magnaterii w ceremoniach odbywających się w przestrzeni zarówno *sacrum*, jak i *profanum* w mieście był tematem pierwszych stron ówczesnych gazet lokalnych.

Bibliografia

- Baliński M., *Demografia miasta Wilna*, Wilno 1835.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991.
- Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*, wyd. 3, t. II, Warszawa 1976.
- Drėma V., *Vilniaus bažnyčios: iš Vlado Drėmos achių*, Vilnius 2008.
- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Księża Misjonarze w Wilnie*, Kraków 1916.

⁴⁰ Dzieło to było zasługą przełożonej wizytek Anny Tyszkiewiczówny, u schyłku jej posługi na tej funkcji. Addyament do „Gazety Wileńskiej” 1781, z Wilna, sobota dnia 26 maja. Por. U.A. Pawluczuk, *Osiemnastowieczne...*, s. 249.

- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Seminarium diecezjalne pod zarządkiem Księża Misjonarzy*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego à Paulo”, 1913, t. 19.
- Giżycki [Wołyniak] J.M., *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. I, Kraków, 1917.
- Gloger Z., *Obchody weselne przez Pruskiego*, cz. 1, Kraków 1969.
- Goldberg J., *Ha-mumarim be-mamlechet Polin-Lita*, Jerozolima 1985.
- Goldberg J., *Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” Neue Folge, 1974, vol. 22.
- Kalik Y., *Ha-kenesija ha-katolik we-ha-jehudim be-mamlechet Polin-Lita ba-me’ot ha-17–18* (rozprawa doktorska), Hebrew University 1998.
- Kałamajska-Saeed M., *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990.
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005.
- Kizik E., *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001.
- Kłoczowski J., *Zakony męskie w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*, red. L. Bienkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, t. 1: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1972.
- Kraszewski J.I., *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, Wilno 1840.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1977.
- Kuchowicz Z., *Z dziejów obyczajów polskich: w wiekach XVII i pierwszej połowie XVIII w.*, Warszawa 1957.
- Kurczewski J., *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno 1908.
- Lewalski K., *Szkic do dziejów misji chrześcijańskich wśród Żydów na ziemiach polskich w XVIII–XX wieku*, „Studia Historyczne” 1993, z. 2.
- Levandauskas V., *Chodkevičių rūmai*, w: *Vilniaus architektūra*, red. A. Jankevičienė, Vilnius 1985.
- Litak S., *Francuski nurt w wychowaniu i szkolnictwie w XVII i XVIII w.*, w: *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszek septuagenario dedicata*, Poznań 1998.
- Manys B., *Uroczystości rodzinne w Wilnie za Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014.
- Merczyng H., *Wilno ewangelickie*, Wilno 1925.
- Michałowska-Mycielska A., *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014.
- Mironowicz A., *Sumariusz dokumentów Dóbr Supraskich*, Białystok 2009.
- Mironowicz A., *Sumariusz dokumentów Dóbr Supraskich*, vol. II, Białystok 2011.
- Morelowski M., *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu*, Wilno 1938/1939.
- Pawluczuk U.A., *Osiemnastowieczne Wilno – miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015.

- Piechnik L., *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. III: *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach potopu i okres kryzysu 1655–1730*, Rzym 1987; t. IV: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, Rzym 1990.
- Rok B., *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995.
- Rok B., *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991.
- Ruciecki M., *Obraz śmierci w katechezie Kościoła Katolickiego w XVI–XVIII w.*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001.
- Бершадский С., *Литовские евреи. История их юридического и общественно-политического положения в Литве от Витовта до люблинской унии, 1388–1569*, Санкт-Петербург 1883.
- Шлевус Г., *Православные святые Вильнюса. Страницы истории*, Вильнюс 2003.

Urszula Anna Pawluczuk
(University of Białystok)

Magnates in the religious life of Vilnius in the 18th century

Summary

Vilnius was dominated by magnates that supported development of Catholic Church institutions and estates – temples, monasteries, schools, hospitals, religious brotherhoods, etc. A peculiar pious nature of the end of the Old Polish era was also a result of the magnates' commitment to religious life, especially in the cities. Magnates most often resided in tenements and palaces, among others, Michał Radziwiłł, Aleksander Pociej, Antoni Tyzenhauz, Ludwik Michał Pac, and Dominik Marcin Wołłowicz. Moreover, at that time, the Sapieha, Chreptowicz, Tyszkiewicz, Ogiński, Massalski, and Chodkiewicz families had their estates in city centers. After numerous fires in the first half of the 18th century, their palaces, tenements or manor houses were rebuilt and became a trademark of Vilnius baroque, rococo and neo-classism. Numerous church foundations, various types of financial support, among others testamentary bequests for religious purposes, many religious orders brought to Vilnius, especially female ones, was one of the most important evidence confirming substantial contribution of magnate families to the city's religious life in the 18th century. Furthermore, magnate families successfully emphasized their piety in public by participating in a number of religious ceremonies included in the liturgical calendar, or occasional anniversary celebrations taking place in Vilnius churches and streets. In headline news, local newspapers wrote about magnates participating in both *sacrum* and *profanum* ceremonies.